

بازخوانی سفرنامه‌ها به منظور مطالعه معماری گرمابه‌ها در تاریخ ایران

چکیده:

بدون شک، سفرنامه‌ها یکی از مهم‌ترین اسناد موجود درباره تاریخ ایران هستند که ترجمه، بازخوانی و تحلیل مطالب آن‌ها می‌تواند در روشن شدن نقاط تاریک پیشینه ما کمک شایانی بنماید. به جهت قلت منابع مکتوب، در ضرورت و اهمیت تدقیق در بازخوانی سفرنامه‌ها، نمی‌توان تردیدی روا داشت.

همچنین می‌دانیم که از حمام‌های قدیمی، آثار چندانی بر جای نیست زیرا بنا به دلایل گوناگون، حمام‌ها از آسیب‌پذیرترین گونه‌های معماری هستند که همواره مورد تغییر یا تخریب قرار گرفته‌اند. به همین دلیل، اشارات موجود در سفرنامه‌ها، اهمیتی دوچندان می‌یابند. مقاله حاضر، برخی از مهم‌ترین سفرنامه‌ها را با نگاهی تحلیلی و تطبیقی، در جستجوی وجوه معمارانه گرمابه‌ها پیموده؛ و وجوه مردم‌شناختی حمام‌ها را به فرصتی دیگر وانهاده است. روش پژوهش، روش تاریخی است. از منظر هدف نیز پژوهش حاضر را می‌توان یک تحقیق توصیفی تطبیقی دانست. در گردآوری اطلاعات نیز شیوه کار بر مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای استوار است.

نتایج حاصل نشان می‌دهد که در سفرنامه‌های مورد بررسی، ۲۸۱ بار به وجوه گوناگون معماری حمام‌ها اشاره شده است. مجموعه سفرنامه‌های ناصرالدین شاه با ۳۴، سفرنامه پولاک با ۲۶، و سفرنامه دروویل با ۲۴ مورد اشاره، دارای بیشترین فراوانی درباره معماری حمام‌ها هستند.

کلیدواژه‌ها: سفر، سفرنامه، معماری، گرمابه (حمام)، ایران.

مقدمه:

در سال‌های اخیر، سفرنامه‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین اسناد موجود درباره تاریخ ایران، بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته‌اند. بدون شک ترجمه، بازخوانی و تحلیل مطالب سفرنامه‌ها می‌تواند در روشن شدن بخشی از نقاط تاریک پیشینه ما کمک شایان توجهی بنماید. آثار سفرنامه نویسان، بویژه آنان که به دور از اهداف و اغراض سیاسی، مشاهدات خود را به رشته تحریر در آورده‌اند، هم در روشن سازی علل رویدادهای اجتماعی، و هم در بررسی سیر دگرگونی فرهنگی، می‌توانند مفید باشند. از میان اوراق سفرنامه‌ها می‌توان آداب و رسوم و ویژگی‌های اخلاقی مردمان، شیوه معیشت و اوضاع اقتصادی، جامعه و نحوه اداره آن، موقعیت جغرافیایی و آب و هوا، منابع طبیعی، صادرات و واردات، آثار و بناهای تاریخی، و بسیار نکات خرد و کلان دیگری را باز جست. بنابراین، در ضرورت و اهمیت بررسی و تدقیق در بازخوانی سفرنامه‌ها، به جهت قلت منابع مکتوب درباره تاریخ این سرزمین، و اهمیت مطالب مندرج در آن‌ها، نمی‌توان تردیدی روا داشت.

از سوی دیگر، می‌دانیم که از حمام‌های قدیمی، آثار چندانی باقی نمانده است زیرا بنا به دلایل گوناگون و متعدد، حمام‌ها از آسیب پذیرترین گونه‌های معماری به شمار می‌روند که همواره مورد تغییرات اساسی یا تخریب کامل قرار گرفته‌اند. به همین دلیل، اطلاعات و اسناد مکتوب درباره این گونه معماری (از جمله سفرنامه‌ها) اهمیتی دوچندان می‌یابند؛ و البته وجوه مردم‌شناختی حمام‌ها نیز باید و شاید که مورد توجه قرار گیرد اما مقاله حاضر فقط به وجوه معمارانه گرمابه‌ها می‌پردازد.

بنابراین، اگرچه با توجه به ضرورت‌های مطرح شده، بازخوانی سفرنامه‌ها و ترسیم تصویری کامل از وجوه معماری از گرمابه‌ها می‌تواند در کنار بقایای معماری حمام‌ها، به درک و شناخت بهتر از این گونه معماری کمک نماید؛ اما متأسفانه مطالعه و بررسی منابع نشان می‌دهد که عمده منابع موجود، در حد ترجمه سفرنامه‌ها باقی مانده، و برخی دیگر نیز که به تحلیل پرداخته، از کلیات فراتر نرفته‌اند، و کمتر نگارنده‌ای از منظری تخصصی، به تجزیه و تحلیل یا مطالعه تطبیقی سفرنامه‌ها پرداخته است. مقاله حاضر اما، مهم‌ترین سفرنامه‌ها را با نگاهی تحلیلی و تطبیقی، در جستجوی گونه‌ای خاص از معماری ایرانی پیموده است.

روش پژوهش، مبتنی بر روش تاریخی است و در این راه از سفرنامه‌ها به عنوان اسناد مکتوب، بر اساس زمان و مکان برای تبیین ویژگی‌های عمومی و مشترک پدیده‌ها و حوادث تاریخی مرتبط و دلایل بروز آن‌ها بهره گرفته شده است. بر این اساس، شماری از مهم‌ترین سفرنامه‌های ترجمه شده و در دسترس، بنا به قضاوت پژوهشگر و بر اساس اعتبار و شهرت، برگزیده و بازخوانی شده‌اند. از منظر هدف نیز پژوهش حاضر را می‌توان یک تحقیق توصیفی تطبیقی دانست. در گردآوری اطلاعات نیز اگرچه شیوه کار بر مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای استوار است اما حاصل سال‌ها مواجهه مستقیم می‌دانی با گرمابه‌های ایرانی نیز در برداشت‌های نگارنده بی‌تأثیر نبوده است. در هر حال، سعی شده تا اطلاعات فراهم آمده، که از روایی و پایایی مطلوبی برخوردار هستند، با روش‌های عمدتاً کیفی مورد تحلیل قرار گیرند.

۱. سفر:

سفر در لغت یعنی بیرون شدن از شهر خود و به محلی دیگر رفتن. خداوند متعال در قرآن کریم، در آیات متعددی از جمله آیه ۶۹ از سوره مبارکه نمل و آیه ۷۰ از سوره مبارکه اسراء، بر اهمیت و ضرورت سفر تأکید فرموده است. امام محمد غزالی، اندیشمند بزرگ ایرانی، بر اساس آموزه‌های دین مبین و نیازهای مسلمانان، درباره سفر چنین می‌گوید: «سفر بر پنج قسم است. اول، سفر در طلب علم، که این سفر فریضه است و خود بر سه نوع است. نوع اول، سفر برای آموختن علم شرع است. نوع دوم، سفر برای خویش‌شناسی است. و نوع سوم، سفر برای سیر آفاق و انفس و دیدن عجایب برّ و بحر و اقالیم و حیوانات و نباتات و اسرار کشورهایست. دوم، سفر برای عبادت است همچون حج. سوم، سفر برای فرار از اسبابی است که به حال دین مضرّ است، همچون جاه و مال و ولایت و شغل دنیا. چهارم، سفر برای تجارت و طلب دنیاست که شرعاً مباح است. پنجم، سفر تماشا و تفرّج است [که] مباح است.»^۱

این نکته را نیز نباید ناگفته گذاشت که در فرهنگ دینی اسلام، مراد از سفر فقط نقل مکان جسمانی نیست. در واقع، سیر آفاق، مقدمه سیر انفس و سلوک منازل و مقامات معنوی برشمرده شده است. به قول خواجه عبدالله انصاری «یکی در عالم می‌گردد، یکی عالم در او» «سفر را به چند گونه تقسیم کرده‌اند: سفر عام، سیاحت اقالیم و عبرت گرفتن از آثار و سه طلاق گفتن دنیاست؛ سفر خاص، سیر از ظاهر به باطن و از صورت به معناست؛ و سفر خاص

الخاص، یعنی سفر در عالم الوهیت، تا جذبہ حق در رسد و در هر ساعتی، صفتی دیگر تجلی کند.^۳»

۲. حمام و گرمابه:

حمام واژه‌ای است عربی، از ریشه حَمَم، به معنی گرمابه؛ و محلی برای شستشوی سر و تن؛ و به صورت حمامات جمع بسته می‌شود.^۴ دهنخدا، حمام را به گرمابه معنا کرده است.^۵ معین نیز ذیل واژه حمام، چنین نوشته است: «محلی که در آن استحمام کنند، گرمابه^۶» واژه گرمابه نیز به معنای حمام آمده و برای آن، واژه‌های مترادف دیگری همچون گرمابه، گرمابان و گرماوان نیز آورده شده است.^۷

از منظر تخصصی معماری، محمدکریم پیرنیا در خصوص این واژه چنین توضیح داده است: «واژه گرمابه مرکب از دو کلمه گرم و آبه است. در اینجا آبه به معنی آب نیست، یا به عبارتی، گرمابه مساوی آب گرم نیست بلکه به محل ساختمان گفته می‌شده، مثل سردابه (ساختمان سرد)، گورابه (یعنی قبرستان یا مقبره)»^۸ علی اکبر خان محمدی نکته‌ای را در این باب متذکر شده است که: «تا این اواخر فکر می‌کردم که واژه گرمابه، فارسی حمام، لغتی است مرکب از آب و گرم، مضاف و مضاف الیه مغلوب، و یا بدل از کسره‌ی نسبت و به همان معنی محل آب گرم [که پیرنیا اشاره کرده است] ولی... پسوند آبه یک لغت مربوط به آیین مهری و به معنی غار و پناهگاه می‌باشد. مشابه آن، مهربه یعنی پناهگاه و محل اجتماع مهربان بوده...^۹»

۲-۱- فضاهای یک حمام ایرانی: فضاهای یک گرمابه ایرانی را می‌توان چنین دسته بندی کرد:

- فضاهای اصلی حمام: شامل بینه (رختکن) و شاه نشین‌ها، گرمخانه و خلوت‌ها، خزینه (خزانه)، و چال‌حوض.

- فضاهای ورودی و ارتباطی: شامل سردر، هشتی، دالان، و می‌اندر.

- فضاهای خدماتی: شامل دهلیز، آبریزگاه‌ها، نوره کش خانه، بام حمام، و برف انداز.

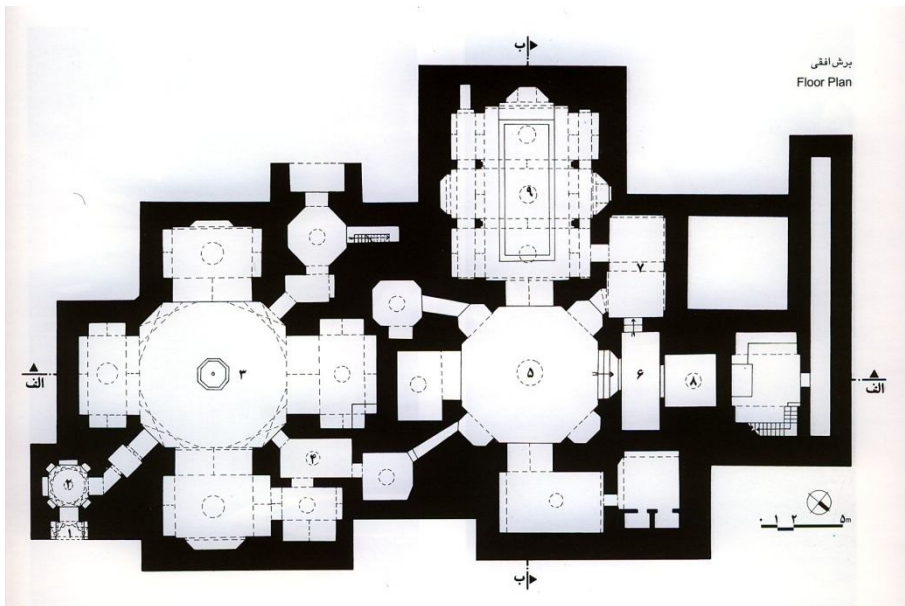
- فضاهای تأسیساتی: شامل تون، انبار سوخت، گاورو، چاه و منبع، و گنداب (تصویر

شماره ۱).

۲-۲- گونه‌شناسی حمام‌های ایرانی: گونه‌های مختلف حمام‌های ایرانی را می‌توان بر حسب موضوعات و مقولات گوناگون، دسته‌بندی کرد؛ و گونه‌شناسی بر اساس نوع استقرار، گونه‌شناسی بر اساس موقعیت استقرار، گونه‌شناسی بر اساس موقعیت اقلیمی، گونه‌شناسی بر اساس کالبد، و گونه‌شناسی بر اساس کاربری؛ از آن جمله‌اند. در گونه‌شناسی بر اساس کاربری، می‌توان گرمابه‌ها را به دو دسته تقسیم نمود.

- حمام‌های عمومی: شامل حمام‌های مراکز شهرها و بازارهای اصلی، حمام‌های مراکز محلات، حمام‌های اقلیت‌های مذهبی، حمام‌های قرنطینه، حمام‌های عمومی روستاها، حمام‌های بین راهی، و حمام‌های آبگرم.

- حمام‌های خصوصی (اختصاصی): شامل حمام‌های درون کاخ‌ها و عمارات حکومتی، حمام‌های باغ‌ها و محوطه‌های حکومتی، حمام‌های منازل اعیان و اشراف شهر، و حمام‌های منازل عامه مردم.^{۱۰}

(۱) ورودی (۲) هشتی (۳) بینه (۴) می‌اندر (۵) گرمخانه (۶) خزینه (۷) شاه نشین (۸) تیان (۹)

چالحوض.

تصویر شماره ۱- پلان حمام شاه اصفهان.^{۱۱}

۳. سفرنامه‌ها

فقط با یک نگاه به سیاه‌های از سفرنامه‌هایی که درباره ایران نوشته شده‌اند، می‌توان اهداف سفرهای صورت گرفته را عمدتاً شامل اهداف مذهبی، سیاسی، اقتصادی، نظامی، علمی و هنری و برخی اهداف ماجراجویانه دانست. از قرن دوازدهم که نخستین سفرنامه درباره ایران نگاشته شد، تا امروز بیش از صدها جلد کتاب و هزاران عنوان مقاله درباره این سرزمین به رشته تحریر درآمده است، که برخی از آن‌ها، همچون سیاحتنامه شاردن و سفرنامه تاورنیه، به دلیل آگاهی نویسنده از جزئیات، واجد ارزش‌های بسیارند.

بدون اغراق باید گفت که چنانچه برخی نوشته‌های دقیق سیاحان وجود نداشت، مطالعه تاریخ سیاسی و اقتصادی ایران در بعضی اعصار و ادوار، بویژه دوره صفویه، خالی از ابهام نبود. زیرا این گروه از جهانگردان، که بویژه در نیمه دوم قرن هفدهم به ایران آمدند، اغلب درباره ایران آگاهی داشتند و آموزش‌های لازم را برای مأموریت خاصی گذرانده بودند. ایشان به خوبی از ارزش مشاهدات، تحلیل‌ها، تفسیرها، نتیجه‌گیری‌ها، و اظهارات خود، آگاه بودند؛ و می‌دانستند که هر سطر از گزارش آن‌ها می‌تواند منشاء تصمیمی شود که منافع ملی ایشان را در پی داشته باشد. لذا اگرچه این قبیل سفرنامه‌ها عمدتاً گزارش‌های دقیق و کاملی هستند، اما باز هم بنا به دلایلی، از جمله اقامت کوتاه مدت، عدم اشراف به ظرافت‌های زبان فارسی، تعصب بیش از حد نسبت به فرهنگ خودی، و... سفرنامه‌های ایشان کم و بیش دارای اطلاعات و اظهارات ناصواب، و نتیجه‌گیری‌های نامعقول و عجولانه است.

در هر حال، هر یک از جهانگردان، اطلاعاتی در مورد ایران به دست داده‌اند که البته در جای خود مفید تواند بود؛ مشروط به آنکه در مطالعه هر سفرنامه، ملاحظات فوق را در نظر داشت. تنوع چنین اطلاعاتی، بستر مناسبی است برای مقایسه آن‌ها با یکدیگر، و تحلیل موضوع؛ به نحوی که نقاط تاریک گذشته را روشن سازد. از میان سفرنامه‌های پُرشمار و متعدد، مهم‌ترین سفرنامه‌هایی که در مورد گرمابه‌ها حاوی اطلاعاتی بودند به ترتیب تقدّم تاریخی، به شرح زیر انتخاب شده، و مورد بررسی قرار گرفته‌اند:

الف. ادوار پیش از صفوی:

سفرنامه ناصرخسرو^{۱۲}

سفرنامه ابن بطوطه^{۱۳}

سفرنامه کلاویخو^{۱۴}

ب. دوره صفوی و پس از آن، تا دوره قاجار:

سفرنامه فیگوئروا^{۱۵}سفرنامه اولتاریوس^{۱۶}سیاحتنامه شاردن^{۱۷}سفرنامه کمپفر به ایران^{۱۸}مشاهدات سفر از بنگال به ایران^{۱۹}

ج. دوره قاجار و پس از آن:

مسیر طالبی^{۲۰}روزنامه سفر هیئت سر جان ملکم به دربار ایران^{۲۱}سفرنامه بتتان^{۲۲}نوشته‌های متعدد جیمز موریه^{۲۳}سفر در ایران^{۲۴}مسافرت به ایران^{۲۵}سفرنامه ممسنی^{۲۶}سفرنامه بارون فتودورکف^{۲۷}ایران در یک قرن پیش^{۲۸}سفرنامه پولاک^{۲۹}آدم‌ها و آیین‌ها در ایران^{۳۰}سفرنامه‌های متعدد ناصرالدین شاه^{۳۱}ایران در یکصد و سیزده سال پیش^{۳۲}سفرنامه اورسل^{۳۳}سفرنامه میرزا حسین فراهانی^{۳۴}ایران و ایرانیان^{۳۵}سفرنامه حاجی پیرزاده^{۳۶}

- سفرنامه خاطرات کاوش‌های باستانی شوش^{۳۷}
سه سال در دربار ایران^{۳۸}
یک سال در میان ایرانیان^{۳۹}
سفرنامه ژنرال سر پرسی سایگس^{۴۰}
سفرنامه فرنگ^{۴۱}
سفرنامه از خراسان تا بختیاری^{۴۲}

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. گونه‌شناسی کالبدی و عملکردی حمام‌ها: به تحقیق هیچ یک از سفرنامه نویسان، قصد بررسی حمام‌ها از منظر گونه‌شناسی را نداشته‌اند؛ اما اشارات ایشان به انواع حمام‌ها، توسط نگارنده به شرح جدول شماره ۱ دسته بندی شده‌اند.

۴-۲. فضاهای حمام‌ها: از مهم‌ترین مسائلی که مدّ نظر سفرنامه نویسان بوده، بررسی و توصیف فضاهای حمام‌ها است، که طی آن به سردر، بینه، گرمخانه، خزینه، چال حوض، شاه نشین، نوره کش خانه و... اشاره شده است (جدول شماره ۲).

۴-۳. عناصر و جزئیات حمام‌ها: سومین موضوعی که سفرنامه‌ها بدان پرداخته‌اند، عناصر و اجزای حمام‌ها است. در سفرنامه‌ها از عناصر معماری همچون سکو یا صفّه، طاقچه، حوض، فواره، و پله؛ تا عناصر سازه‌ای نظیر ستون و سقف؛ و عناصر تأسیساتی چون دیگ و تیان، و چاه و آب رو اشاره شده است (جدول شماره ۳).

۴-۴. تأسیسات حمام‌ها: یکی دیگر از موضوعاتی که مورد توجه برخی جهانگردان قرار گرفته، تأسیسات حمام‌ها است؛ از نحوه تأمین آب، تا گرم کردن آن و گرمایش حمام؛ و مسائلی همچون نور و روشنایی، سوخت، و تهویه حمام و... چنین به نظر می‌رسد که در معرض دید نبودن و عدم دسترسی به تأسیسات، و همچنین کنجکاو نبودن بسیاری از سفرنامه نویسان، از دلایل اصلی عدم اقبال ایشان به این موضوع بوده است (جدول شماره ۴).

۴-۵. **تزیینات حمام‌ها:** آخرین موضوعی که در حوزه معماری گرمابه‌ها به آن اشاره شده، تزیینات حمام‌ها است که البته کمتر از سایر موارد مرتبط به آن توجه شده است. مسایلی همچون توصیف تزیینات و اشاره به مواد و مصالح، و نقوش حمام‌ها از مهم‌ترین موارد ذکر شده در سفرنامه‌ها می‌باشند. چنین به نظر می‌رسد که عدم آشنایی سفرنامه نویسان با نقوش و فنون اجرایی تزیینات ایرانی، و همچنین مقایسه آن با تزیینات اروپایی، باعث شده است تا آرایه‌های گرمابه‌ها، کمتر به چشم آیند (جدول شماره ۵).

نتیجه:

جدول شماره ۶ فراوانی موارد اشاره شده در هر سفرنامه را در حوزه موضوعات کلی معماری گرمابه‌ها، به تفکیک، نشان می‌دهد. بر اساس جدول مذکور، از میان مجموع ۲۸۱ مورد اشاره شده، مهم‌ترین موضوع مورد توجه سفرنامه نویسان در این حوزه، فضاهای معماری حمام‌ها بوده است که ۶۸ بار در سفرنامه‌های متعدد به آن اشاره شده است. گونه‌شناسی حمام‌ها با ۶۱ مورد، تأسیسات حمام‌ها با ۵۷ مورد، عناصر و جزئیات حمام‌ها با ۵۱ مورد، و تزیینات گرمابه‌ها با ۳۰ مورد اشاره، در مراتب بعدی قرار دارند. برخی موارد نیز به علت قلت اشاره، فقط در جدول شماره ۶ احصاء شده‌اند. از سوی دیگر، جدول مذکور نشان می‌دهد که:

- در موضوع گونه‌شناسی، سفرنامه‌های متعدد ناصرالدین شاه با ۸ مورد؛
- در موضوع فضاهای معماری، سفرنامه پولاک و سفرنامه‌های متعدد ناصرالدین شاه، هر کدام با ۷ مورد؛
- در موضوع عناصر و جزئیات، سفرنامه دروویل با ۷ مورد؛
- در موضوع تأسیسات، باز هم سفرنامه‌های ناصرالدین شاه با ۱۰ مورد؛
- و نهایتاً در موضوع تزیینات، سفرنامه کارلا سرنا با ۴ مورد اشاره، بیشترین موارد را مدنظر داشته‌اند.

در مجموع، نتایج جدول شماره ۶ نشان می‌دهد که از میان سفرنامه‌ها، مجموعه سفرنامه‌های ناصرالدین شاه با ۳۴، سفرنامه پولاک با ۲۶، و سفرنامه دروویل با ۲۴ مورد اشاره، دارای بیشترین فراوانی درباره معماری حمام‌ها هستند و به نظر می‌رسد که می‌توانند منابع خوبی برای شناخت حمام‌ها به شمار آیند؛ هر چند که مطالعه تمامی سفرنامه‌ها، به طور کامل، به همه علاقه‌مندان فرهنگ و معماری ایران توصیه می‌شود.

یادداشت‌ها:

۱. غزالی، ۱۳۶۱، ۳۵۸-۳۶۱؛ به اختصار.
۲. خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۵۲، ۱۴۴.
۳. کیانی، ۱۳۶۹، ۴۶۲.
۴. جرّ، ۱۳۶۷، ذیل واژه حمام.
۵. دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه حمام.
۶. معین، ۱۳۷۱، ذیل واژه حمام.
۷. همان، ذیل واژه گرمابه.
۸. پیرنیا، ۱۳۷۲، ۱۹۷.
۹. آسانووا و دوو، ۱۳۸۲، ۱۶۴.
۱۰. رک: طبسی، ۱۳۸۶، ۱۴۱-۱۱۵.
۱۱. مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳.
۱۲. ناصر خسرو، ۱۳۷۵، صص ۱۲ و ۲۹ و ۳۶ و ۱۲۱ و ۱۵۲ و ۱۵۸-۱۵۵.
۱۳. ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱، صص ۱۰۰ و ۲۴۷ و ۲۷۳ و ۲۷۴ و ۲۷۵ و ۲۸۸ و ۳۴۷ و ۳۷۲؛ ج ۲، صص ۳۱۸ و ۳۳۶.
۱۴. کلاویخو، ۱۳۶۶، صص ۲۳۵-۲۳۴.
۱۵. فیگوئروا، ۱۳۶۳، صص ۱۵۸ و ۲۳۲.
۱۶. اولتاریوس، ۱۳۶۳، ص ۸۸.
۱۷. شاردن، ۱۳۶۲، صص ۱۲۳ و ۲۰۲ و شاردن، ۱۳۴۵، ج ۳، صص ۸۳ و شاردن، ۱۳۵۰، ج ۴، صص ۳۲۷ و شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷، صص ۴۱-۳۸.
۱۸. کمپفر، ۱۳۶۳، صص ۱۱۸ و ۱۹۱ و ۲۲۵ و ۲۴۰.
۱۹. فرانکلین، ۱۳۵۸، صص ۲۴-۲۳.
۲۰. میرزا ابوطالب خان، ۱۳۶۳، صص ۳۰۷ و ۳۵۷.
۲۱. هالینگبری، ۱۳۶۳، صص ۴۵ و ۷۷ و ۸۵.
۲۲. بتان، ۱۳۵۴، ص ۷۲.
۲۳. موریه، ۱۳۵۱، صص ۱۸۳-۱۸۱ و ۵۶۶-۵۶۲ و ۶۱۵-۶۱۰ و (ده سفرنامه، ۱۳۶۹، صص ۲۸۱ و ۲۸۵) و (موریه، ۱۳۷۹، صص ۱۲۵-۱۲۴).
۲۴. دروویل، ۱۳۶۴، صص ۶۶-۶۱ و ۱۲۳ و ۲۰۶ و ۳۰۴.
۲۵. سولتیکف، ۱۳۳۶، ص ۷۵.
۲۶. گرمودی، ۱۳۷۰، صص ۲۰۵-۲۰۴.
۲۷. فتودورکف، ۱۳۷۲، صص ۲۱۵-۲۱۴.

- ^{۲۸}. ویلز، ۱۳۶۸، صص ۱۱۲ و ۳۷۲-۳۷۱.
- ^{۲۹}. یولاک، ۱۳۶۱، صص ۲۴۸-۲۴۴.
- ^{۳۰}. سرنا، ۱۳۶۲، صص ۱۵۳ و ۱۵۶) و (سرنا، ۱۳۶۳، صص ۱۶۵ و ۱۶۷.
- ^{۳۱}. ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۶۳، ص ۷۰ و ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۱، صص ۶۴ و ۹۳ و ۱۰۳ و ۱۱۹ و ۱۳۸ و ۱۶۶ و ۲۳۱ و ۲۳۲ و ۲۴۸-۲۴۷ و ناصرالدین شاه قاجار، *۱۳۶۳، صص ۵۲ و ۶۶ و ۸۶ و ۹۶ و ۱۱۸-۱۱۶ و ۱۴۱-۱۴۰ و ۱۴۲ و ۲۰۵.
- ^{۳۲}. هولتسر، ۱۳۵۵، صص ۵-۴.
- ^{۳۳}. اورسل، ۱۳۵۳، ص ۱۱۵.
- ^{۳۴}. فراهانی، ۱۳۴۲، ص ۳۸.
- ^{۳۵}. بنجامین، ۱۳۶۳، صص ۱۳۲-۱۳۱ و ۱۴۲ و ۱۶۷ و ۵۲۹.
- ^{۳۶}. پیرزاده، ۱۳۴۲، ج ۱، صص ۷۰-۶۹.
- ^{۳۷}. دیولافوا، ۲۵۳۵، ص ۶۸.
- ^{۳۸}. فووریه، بی تا، صص ۲۲۶-۲۲۵.
- ^{۳۹}. براون، بی تا، ص ۱۰۲.
- ^{۴۰}. سایگس، ۱۳۳۶، ص ۱۷۱.
- ^{۴۱}. مظفرالدین شاه قاجار، ۱۳۶۱، صص ۶ و ۱۷ و ۳۲ و ۵۰ و ۵۹ و ۸۱ و ۱۷۵ و ۱۸۳ و ۱۸۵ و ۱۸۷ و ۱۹۸ و ۲۴۸.
- ^{۴۲}. دالمانی، ۱۳۳۵، ج ۲، صص ۶۳۸-۶۳۳.

فهرست منابع:

- آسانووا، گالینا و دوو، مارتین (۱۳۸۲)، طرح مرمت و بازسازی حمام صرافان بخارا، ترجمه علی اکبر خان محمدی، کتاب ماه هنر، ش ۵۷-۵۸ (خرداد و تیر ۱۳۸۲)، صص ۱۶۹-۱۶۴.
- ابن بطوطه، ابو عبدالله محمد بن عبدالله (۱۳۷۶)، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، چاپ ششم، انتشارات آگه، دو جلد، تهران.
- اورسل، ارنست (۱۳۵۳)، سفرنامه اورسل، ترجمه علی اصغر سعیدی، انتشارات زوار، تهران.
- اولئاریوس، آدام (۱۳۶۳)، سفرنامه اولئاریوس، ترجمه احمد بهپور، نشر ابتکار، تهران.
- اولیویه (۱۳۷۱)، سفرنامه اولیویه، تاریخ اجتماعی، اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجاریه، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح و حواشی غلامرضا ورهرام، انتشارات اطلاعات، تهران.
- براون، ادوارد (بی‌تا)، یک سال در میان ایرانیان، ترجمه و حواشی ذبیح الله منصوری، چاپ دوم، انتشارات کانون معرفت، تهران.
- بنتان، آگوست (۱۳۵۴)، سفرنامه بنتان، ترجمه منصوره اتحادیه، انتشارات سپهر، تهران.
- بنجامین، ساموئل گرین ویلر (۱۳۶۳)، ایران و ایرانیان (خاطرات و سفرنامه ساموئل گرین ویلر بنجامین، نخستین سفیر آمریکا در ایران، سال‌های ۱۸۸۵-۱۸۸۳ میلادی)، به اهتمام رحیم رضازاده ملک، نشر گلبانگ، تهران.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱)، سفرنامه پولاک (ایرانیان و ایران)، ترجمه کیکاووس جهانداری، انتشارات خوارزمی، تهران.
- پیرزاده، حاج محمدعلی (۱۳۴۲)، سفرنامه حاجی پیرزاده، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، ج ۱، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۲)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، ساختمان‌های درون شهری و برون شهری، تدوین غلامحسین معماریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.

- جُرّ، خلیل (۱۳۶۷)، فرهنگ لاروس (عربی - فارسی)، ترجمه سید احمد طبیبیان، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- حاجی قاسمی، کامبیز [گردآورنده] (۱۳۸۳)، گنجنامه؛ دفتر هجدهم: حمام‌ها، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- خواجه عبدالله انصاری (۱۳۵۲)، مجموعه رسائل خواجه عبدالله انصاری، به اهتمام محمد شیروانی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵)، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ترجمه و نگارش فره وشی، دو جلد، انتشارات ابن سینا و امیرکبیر، تهران.
- دروویل، گاسپر (۱۳۶۴)، سفر در ایران، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، انتشارات شبانیز، تهران.
- دلاواله، پیتر (۱۳۷۰)، سفرنامه پیتر و دلاواله (قسمت مربوط به ایران)، ترجمه شعاع الدین شفا، چاپ دوم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغتنامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، چاپ دوم (دوره جدید)، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- (۱۳۶۹)، ده سفرنامه، یا سیری در سفرنامه‌های جهانگردان خارجی راجع به ایران، ترجمه سهراب امیری، انتشارات وحید، تهران.
- دیولافوا، ژان (۲۵۳۵)، سفرنامه خاطرات کاوش‌های باستانی شوش، ترجمه ایرج فره وشی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- سایگس، سرپرسی (۱۳۳۶)، سفرنامه ژنرال سر پرسسی سایگس یا ده هزار میل در ایران، ترجمه حسین سعادت نوری، کتابفروشی ابن سینا، تهران.
- سرنا، کارلا (۱۳۶۲)، آدم‌ها و آیین‌ها در ایران (سفرنامه مادام کارلا سرنا)، ترجمه علی اصغر سعیدی، کتابفروشی زوار، تهران.
- سرنا، کارلا (۱۳۶۳)، سفرنامه کارلا سرنا، ترجمه غلامرضا سمعی، چاپخانه گوته، تهران.
- سولتیکف، پرنس آلکسیس (۱۳۳۶)، مسافرت به ایران، مترجم محسن صبا، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.

- شاردن، ژان (۱۳۴۵)، دایرة المعارف تمدن ایران، سیاحتنامه شاردن، مترجم محمد عباسی، ده جلد، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- شاردن، ژان (۱۳۵۰)، سفرنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، جلد چهارم، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- شاردن، ژان (۱۳۶۲)، سفرنامه شاردن (بخش اصفهان)، ترجمه حسین عریضی، چاپ دوم، انتشارات نگاه، تهران.
- طبسی، محسن (۱۳۸۶)، شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر تغییرات کالبدی و عملکردی معماری گرمابه‌های ایران در دوره صفوی، رساله دکتری پژوهش هنر، به راهنمایی مجتبی انصاری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۶۱)، کیمیای سعادت، به کوشش حسین خدیوچم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- فنودورکف، بارون (۱۳۷۲)، سفرنامه بارون فنودورکف، ترجمه اسکندر ذبیحیان، انتشارات فکر روز، تهران.
- فرانکلین، ویلیام (۱۳۵۸)، مشاهدات سفر از بنگال به ایران، ترجمه محسن جاویدان، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- فراهانی، میرزا حسین (۱۳۴۲)، سفرنامه میرزا حسین فراهانی، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- فووریه (بی‌تا)، سه سال در دربار ایران (خاطرات دکتر فووریه پزشک ویژه ناصرالدین شاه)، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، به کوشش همایون شهیدی، انتشارات دنیای کتاب، تهران.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا (۱۳۶۳)، سفرنامه فیگوئروا (سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول)، ترجمه غلامرضا سمیعی، نشر نو، تهران.
- قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای.
- کلاویخو، گونزالس (۱۳۶۶)، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳)، سفرنامه کمپفر به ایران، مترجم کیکاووس جهاناداری، چاپ سوم، انتشارات خوارزمی، تهران.

- کیانی، محسن (۱۳۶۹)، تاریخ خانقاه در ایران، انتشارات طهوری، تهران.
- گرمردی، میرزا فتاح خان (۱۳۷۰)، سفرنامه ممسنی، به تصحیح فتح‌الدین فتاحی، چاپ دوم، انتشارات مستوفی، تهران.
- مظفرالدین شاه قاجار (۱۳۶۱)، سفرنامه فرنگ، به کوشش علی‌دهباشی، چاپ دوم، انتشارات کتاب فرزانه، تهران.
- معین، محمد (۱۳۷۱)، فرهنگ فارسی، دوره شش‌جلدی، چاپ هشتم، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- موریه، جیمز ژوستی نین (۱۳۵۱)، سرگذشت حاجی بابای اصفهانی، مترجم میرزا حبیب اصفهانی (دستان)، به کوشش یوسف رحیم‌لو، کتابفروشی حاج محمدباقر کتابچی حقیقت، تبریز.
- موریه، جیمز (۱۳۷۹)، ماجراهای حاجی بابا در انگلستان، ترجمه مهدی افشار، انتشارات زرین، تهران.
- میرزا ابوطالب خان (۱۳۶۳)، مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان (۱۲۱۹ ه. ق.)، به کوشش حسین خدیو جم، چاپ دوم، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران.
- ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۷۱)، روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان، به کوشش محمد اسماعیل رضوانی و فاطمه قاضی‌ها، چاپ دوم، انتشارات دفتر پژوهش و تحقیقات سازمان اسناد ملی با همکاری مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، تهران.
- ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۶۳)، سفرنامه عتبات (سال ۱۲۸۷ قمری)، به کوشش ایرج افشار، انتشارات عطار و انتشارات فردوسی، تهران.
- ناصرالدین شاه قاجار* (۱۳۶۳)، دومین سفر ناصرالدین شاه به فرنگ، با مقدمه و فهرست ایرج افشار، چاپ دوم، انتشارات شرق، تهران.
- ناصر خسرو (۱۳۷۵)، سفرنامه ناصر خسرو، به تصحیح محمد دبیرسیاقی، چاپ ششم، انتشارات زوار، تهران.
- ویلز (۱۳۶۸)، ایران در یک قرن پیش (تاریخ اجتماعی ایران)، ترجمه غلامحسین قره‌گوزلو، نشر اقبال، تهران.

-
- هالینگبری، ویلیام (۱۳۶۳)، روزنامه سفر هیئت سر جان ملکم به دربار ایران، مترجم امیر هوشنگ امینی، انتشارات کتابسرا، تهران.
- هولتسر، ارنست (۱۳۵۵)، ایران در یکصد و سیزده سال پیش، با شرح و تصویر، ترجمه محمد عاصمی، بی‌نا، تهران.

جدول شماره ۱- یافته های پژوهش درباره گونه شناسی کالبدی و عملکردی حمام‌ها؛ مأخذ: نگارنده.

ردیف	موضوع	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹
۱	موضوع	مجموعه سازی	حمایه‌های عمومی	حمایه‌های خصوصی	حمایه‌های کاخها و عمارات	حمایه‌های مردانه و زنانه	حمایه‌های مذهبی	حمایه‌های روستایی	حمایه‌های تبار	تعداد حمایه‌ها
	ناصر خسرو	*								
	ابن بطوطه	*				*				*
	کازانوچی									
	نیکو نژاد		*	*		*			*	
	اولاد یوس			*		*	*			*
	شاردن						*			*
	کچیر	*								*
	میرزا ابوطالب خان				*					*
	هانیکیری	*						*		*
	موریه			*				*		*
	درویش		*	*	*			*		*
	میرزا فتح خان			*				*		*
	ویلز		*	*						*
	پولادی		*	*						*
	سیرا		*	*	*		*			*
	ناصرالدین شاه	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	هوشسار			*						*
	پنجابین		*	*	*			*		*
	حاجی میرزاده	*		*	*					*
	دیلاورا				*					
	فوزیه		*	*	*					*
	براون			*	*					
	سایگس				*			*		
	مظفرالدین شاه	*				*				
	دالمانی		*							

جدول شماره ۲- یافته های پژوهش درباره فضاهای حمام‌ها؛ مأخذ: نگارنده.

ردیف	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲
موضوع	توصیف حمام	سردر	سربینه	گرفخانه	خزینه	شاه نشین	چالغوش	نوره خانه	حمام نمره	دالان	تون. اجاق	پشت بام
ناصر خسرو	*	*	*									
ابن بطوطه	*					*						
شاردن	*		*	*	*						*	*
فرانکلین	*		*	*	*					*		
میرزا ابوالطالب جان						*			*			
بن تان	*			*	*							
موریه			*	*	*		*					
دردویل	*		*	*	*	*		*				
سولتیکف	*				*	*						
فخودورگف	*				*	*						
ویلز			*		*							
پولادی	*	*	*	*	*	*					*	
سرتا	*		*	*	*			*				
ناصرالدین شاه	*		*	*	*	*	*			*		
اورسل		*			*							
بنجامین		*			*							
حاجی پیرزاده	*		*		*							
دیلاورا			*		*							
فوزریه	*		*	*	*							
مظفرالدین شاه	*			*	*							
دالاسی		*		*	*							

جدول شماره ۳- یافته های پژوهش درباره عناصر و جزئیات حمام ها؛ مأخذ: نگارنده.

ردیف	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰
موضوع	سکو، صند	طاقچه	حوض	فواره	پله ها	ستون	سقف حمام	چادر حمام	دیگ، تبا	چاشخانه
این عطرده			*						*	
کلایمچو								*	*	
شاردن	*		*				*		*	*
فراکلین	*		*				*		*	
میرزا ابوطالب خان			*							
موریه					*					
دروزیل	*		*	*		*	*	*	*	*
پولای		*	*	*		*	*		*	*
سربا			*							*
ناصرالدین شاه	*		*		*		*	*	*	
هورنسر							*			
بنجامین			*		*					
حاجی بیروزاده			*		*	*				
دینو لایوا	*		*			*	*			
فهروریه		*	*	*						
دالماسی	*		*							

جدول شماره ۴- یافته‌های پژوهش درباره تأسیسات حمام‌ها؛ مأخذ: نگارنده.

ردیف	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰
موضوع	تأسیسات حمام	تامین آب	دما و گرمایش	راه آب، مجرا، لوله	دوش حمام	شیر آب گرم و سرد	نور و روشنایی	تهویه حمام	سخت حمام	استقرار حمام در زیرزمین
وکسیو کسول	*	*	*							
ابن بطوطه		*	*			*				
شاردن							*		*	
فراکاسین				*			*	*		
میرزا ابوطالب جان	*	*	*			*	*			
هالیگری		*	*							
موریه							*			
درویش			*	*			*		*	*
نفوذور کف		*	*				*			
پولای			*	*			*		*	*
سونا			*				*			
ناصرالدین شاه	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
هونسیر							*			*
بنجامین			*				*			*
دیو لا فوا						*	*			
فوریه			*							
سایگس		*	*	*						
مظفرالدین شاه	*	*								
داسانی			*				*		*	

جدول شماره ۵- یافته‌های پژوهش درباره تزینات حمام‌ها؛ مأخذ: نگارنده.

ردیف	۱	۲	۳	۴	۵
موضوع	حمام‌ها	اشاره به مواد و مصالح	اشاره به نقش	تزینات سردر حمام	اندودکاری
ناصر سجستان		*			
ابن بطوطه	*	*			*
فرانکلین		*			
بن تان	*	*			
دردویل	*	*			
فخرورگف		*			
پولای	*	*	*		
سیرنا	*	*	*	*	
ناصرالدین شاه	*	*			
اورسل			*	*	
بنجامین	*	*			
حاجی پیرزاده		*			
دیولایرا		*			
فورویه	*	*			
براون		*			
دالمانی			*	*	

موضوعات	گونه شناسی	فصلها	صنایع	تأسیسات	تزیینات	دیگر موارد	مجموع
ناصر خسرو	۱	۲	۰	۲	۱	۰	۳
ابن بطوطه	۲	۲	۲	۲	۲	۱	۳
کلاویخو	۱	۰	۲	۰	۰	۰	۲
فیکوئرا	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۲
اولانزیوس	۲	۰	۰	۰	۰	۱	۳
شاردن	۲	۲	۰	۲	۰	۱	۵
کمپتر	۲	۰	۰	۰	۰	۲	۴
فزانکلین	۰	۰	۳	۲	۱	۰	۶
میرزا ابوالطالب خان	۱	۲	۱	۰	۰	۲	۶
هالیجگری	۱	۰	۰	۲	۰	۰	۳
بن تان	۰	۲	۰	۰	۲	۱	۵
موریه	۲	۳	۱	۱	۰	۰	۶
درودیل	۳	۰	۸	۰	۲	۱	۱۴
سولتیکف	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱
میرزا فتح خان	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۲
قوردرگف	۰	۲	۰	۲	۱	۰	۵
ویلز	۲	۲	۰	۰	۰	۰	۴
یولای	۲	۷	۲	۰	۲	۲	۱۳
سرتا	۲	۳	۲	۲	۳	۰	۱۲
ناصرالدین شاه	۸	۷	۲	۱	۲	۱	۲۲
هوئتسر	۱	۰	۱	۲	۰	۰	۳
اورسل	۰	۱	۰	۰	۲	۰	۳
میرزا حسین کوراهانی	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱
پنجامین	۰	۱	۲	۲	۲	۰	۷
حاجی پیرزاده	۱	۲	۲	۰	۱	۰	۶
دیولایوا	۱	۱	۲	۲	۱	۰	۶
فوزویه	۳	۳	۲	۱	۲	۰	۱۱
براون	۲	۰	۰	۰	۱	۰	۳
سایگس	۱	۰	۰	۲	۰	۰	۳
مظفرالدین شاه	۱	۱	۰	۲	۰	۱	۵
دالمانی	۲	۳	۲	۲	۲	۰	۱۱
جمع	۶۱	۶۸	۵۱	۵۷	۲۰	۳	۲۶۰